

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.114.5

О. І. Донченко

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри загальноправових дисциплін та міжнародного права
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

ПРАВОВИЙ МЕНТАЛІТЕТ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЯК ФАКТОР ПРАВОТВОРЧОСТІ

Статтю присвячено здійсненню теоретико-правового аналізу правового менталітету українського суспільства як фактора правотворчості. Звернуто увагу на відображення правового менталітету українського суспільства у правотворчих процесах. Здійснено характеристику та визначено особливості правотворчості в Україні.

Ключові слова: правовий менталітет, ментальність, фактори, правотворчість.

Постановка проблеми. Правотворчість як процес творення норм права є важливою запорукою підвищення ролі законодавства та зміцнення режиму законності, а тому потребує певного переосмислення та вироблення ефективних, науково обґрунтованих шляхів свого вдосконалення. Серед величезної кількості проблемних питань правотворчості важливу роль відіграє визначення чинників, які впливають на розвиток цього важливого та складного явища. У наукових дослідженнях щодо факторів правотворчості зазвичай вказано на комплекс невирішених теоретичних і практичних проблем, які, з одного боку, різняться між собою залежно від суб'єктного складу правотворчості, а з іншого – є однаково актуальними для правотворчості загалом.

Погоджуючись із думкою всіх авторів щодо факторів правотворчої діяльності, вважаємо необхідним звернути увагу на правовий менталітет як «своєрідну призму, через яку суспільство сприймає правові реалії, оцінює їх та бере участь у подальшому державно-правовому розвитку суспільства [1, с. 13], а також як впливовий і важливий двигун у зміцненні державності та ефективності законодавства.

Як зазначено українським ученим, провідним фахівцем у галузі правового менталітету Є.Д. Копельців-Левицькою, «правова система не зводиться до сукупності правових норм, які видаються й санкціонуються державою, а містить також правову культуру, правову іде-

ологію, правову свідомість, правову ментальність, правові традиції, звичаї та багато інших елементів, які прямо пов'язуються не з державою, а із суспільним життям, з моральними цінностями, що панують у ньому, з повагою до справедливості» [2, с. 51].

У дослідженні звернуто увагу на правовий менталітет українського суспільства саме як на фактор правотворчості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасному вітчизняному правознавстві існує багато наукових публікацій щодо факторів, чинників та інших проблемних питань правотворчості, зокрема праці таких учених, як Я.О. Берназюк, Я.Я. Буряк, Є.А. Гетьман, В.П. Кононенко, Д.В. Ліпський, В.П. Плавич, С.М. Гусаров, Н.А. Гураленко, О. І. Левченков.

Різні аспекти правового менталітету, його структуру, характерні ознаки, особливості розвитку досліджували В.А. Павловська-Кравчук, В.В. Завальнюк, О.В. Волошенко, С.О. Гладкий, С.С. Павлов, С.Б. Жданенко, І.М. Коваль, І.О. Поліщук, Є.Д. Копельців-Левицька, Н.В. Червінська.

Проте в наукових дослідженнях питання впливу правового менталітету на правотворчі процеси розглядаються фрагментарно, що й зумовило наше дослідження.

Мета статті. 1. Провести теоретико-правовий аналіз правового менталітету українського суспільства як фактора правотворчої діяльності. 2. Дослідити відображення та вплив право-

вого менталітету на всіх суб'єктів правотворчої діяльності. 3. Визначити особливості української правотворчості.

Виклад основного матеріалу. Розгляд правового менталітету українського суспільства як фактора правотворчої діяльності доцільно починати з аналізу дефініційного апарату обох феноменів.

З одного боку, проблематика правотворчості є надзвичайно широкою та зростаючий науковий інтерес пояснюється її динамічністю, складністю та багатогранністю, їй присвячене досить широке коло наукових досліджень, у яких правотворчість розглядається з різних ракурсів, у різних аспектах і в рамках різних галузей права, що є, звичайно, позитивним і корисним для всебічного її дослідження, але водночас породжує плюралізм думок і викликає ще більше проблемних питань [3, с. 200].

На сучасному етапі розвитку юридичної науки немає єдності думок щодо розуміння правотворчості, проте узагальнюючи, можемо констатувати, що правотворчість – це діяльність уповноважених суб'єктів із метою створення норм права, функціональним призначенням яких є врегулювання суспільних відносин.

З іншого боку, проблематика щодо поняття правового менталітету, яких налічується кілька десятків, а також неоднозначність оцінок його співвідношення з правосвідомістю є однією з найцікавіших і перспективних для подальшого обговорення.

Зважаючи на те, що у нас інші завдання, і не вдаючись до детального аналізу наукових думок і поглядів у теорії права щодо питань поняття правового менталітету, ми дотримуємося найпоширенішої дефініції правового менталітету, яка, на наш погляд, найбільш повно розкриває всі аспекти цього багатогранного та складного феномена.

Отже, правовий менталітет – це частина суспільного менталітету, який, на думку вітчизняних науковців Є.О. Харитонова та О.І. Харитонові, становить глибинний рівень суспільної свідомості й систему життєвих установок, що визначають ставлення до явищ і характер діяльності населення; це механізм, який визначає характер думок і поведінки певної спільноти, а базується він «не на системі логічних категорій і понять, а на образах або стереотипах думок, уявлень, дій, які спонукають людину до певних типів реакцій» [4, с. 54].

Як слушно зазначає С.Б. Жданенко, правовий менталітет виявляється на двох рівнях –

усвідомленому та неусвідомленому. У першому випадку йдеться про розуміння справедливості-несправедливості та оцінювання конкретних подій під кутом зору правового належного, а у другому – про правові емоції, переживання стосовно своїх прав та обов'язків, правопорушень, системи покарань тощо, які постають у формі задоволення, незадоволення, обурення. Як результат, правовий менталітет виявляється у формі прислів'я, приказок, міфів, казок, анекдотів [5, с. 185].

Погоджуємося з думкою тих авторів, які вважають, що правовий менталітет є статичною, прихованою, невід'ємною складовою правосвідомості. Правильно, що «правосвідомість визначає динаміку, адже погляди, почуття, теорії можуть змінюватися, а правовий менталітет визначає статику, оскільки характеризується тривалістю, стабільністю, стійкістю» [6, с. 600–601].

О.В. Волошенко у науковому дослідженні «Правовий менталітет як складова суспільної правосвідомості» вказує, що «правовий менталітет, говорячи образно, забарвлює правосвідомість у консервативні кольори» [7, с. 46]. Автором звернено увагу, що людина у процесі соціалізації вибирає в себе ключові риси характеру свого народу, внаслідок чого певні погляди та оцінки сприймаються ним як звичайні речі, а поведінка та реакції набувають напівавтоматичного характеру, але первинним для таких індивідуальних стереотипів все ж є правовий менталітет соціальної спільноти.

Досліджуючи правовий менталітет як підґрунтя антропологізації права, В.В. Завальнюк дійшов висновків, що сенс правового менталітету полягає в тому, що він не фіксує позитивно-правового явища, а становить форму самосвідомості народу, як і усвідомлення історичної долі цього народу під кутом зору інших культур.

Цікавою є думка професора С.О. Гладкого, який підкреслює, що «менталітет постає у науковій літературі як глибинне й малоусвідомлюване соціально-психічне утворення, яке виявляє себе через своєрідні та водночас «нормальні» для певної спільноти способи сприйняття реальності, життєві позиції й поведінкові моделі, незалежні від офіційної ідеології. Менталітет не є ідеологією, оскільки, на відміну від останньої, залишається переважно сферою невідрефлексованого й логічно не виявленого [8, с. 16–17], і тому, як зазначає автор, треба вважати некоректним трактування правового менталітету як певного «рівня суспільної свідомості» чи складової правової свідомості.

Проте ми вважаємо, що правовий менталітет і правосвідомість – явища самостійні, але взаємопов'язані так, що правовий менталітет дає основу для формування та вияву правосвідомості (погляди, почуття, мислення, теорії), а правосвідомість, у свою чергу, дає «підживлення» для функціонування правового менталітету.

Якщо правотворчість, як процес творення норм права, відбувається за участю уповноважених державою суб'єктів, членів конкретного соціуму, окремої особи або групами осіб, то зі всією впевненістю можемо констатувати, що ці суб'єкти є втіленням ментальних установок народу загалом, що виражають уявлення народу про свободу, рівність, справедливість, честь і гідність людини. Отже, до правоутворювальних чинників належать воля суб'єкта та правосвідомість, яка викристалізовується з існуючого правового менталітету.

Правосвідомість як складна система відображення правових реалій у поглядах, почуттях, теоріях у процесі правотворчості виступає ідейним джерелом права, визначає перспективи його розвитку та безпосередньо впливає на процес і результати творення норм права, а правовий менталітет виступає первинним чинником або первинним рівнем правосвідомості [6, с. 600].

У науковому дослідженні «Судова правотворчість як спосіб конструювання правової реальності» український учений Н.А. Гураленко зазначає, що судова правотворчість являє собою складний інтелектуально-пізнавальний процес, результатом якого є акт правотворчості, що відображає суб'єктивність його суб'єкта (судді). Інакше кажучи, природа права така, що проходячи через свідомість суб'єкта правотворчості та стаючи його правосвідомістю, вона піддається впливу самої його свідомості, тобто вона зумовлена особистісними та професійними характеристиками суб'єкта правотворчості.

Далі автор зазначає, що в процесі правотворчості розкривається складна, двоєдина, суб'єктивно-об'єктивна природа права, коли творення права відбувається у процесі і внаслідок свідомої вольової діяльності суб'єкта (суб'єктивність) та зумовлено об'єктивними умовами існування суспільства (об'єктивність). Цілком погоджуємося з думкою, що «інтелектуальні, вольові акти, емоційні переживання суб'єктів права через правотворчість формують неповторний для кожного суспільства юридичний дискурс правопорядку, що відображає специфічність укладу правового менталітету соціуму» [9].

У науковому дослідженні проблем і перспектив розвитку правотворчості в Україні О.І. Левченков звертає увагу на обов'язкові вимоги щодо ефективної правотворчості в державах перехідного типу. Автором зазначено, що «оскільки система права відображає об'єктивно існуючий світ, оскільки вона є об'єктивною категорією, яка не залежить від волі законодавця. Але оскільки система права як продукт людської діяльності не може самостійно з'явитися на світ, оскільки її необхідно створювати, вона суб'єктивна» [10, с. 16]. Між об'єктивним і суб'єктивним має бути максимально досягнуті взаємодія та взаємозв'язок. На думку автора, об'єктивне – це реальні суспільні зв'язки й відносини, а суб'єктивне – це відображення об'єктивної реальності під певним кутом, бажання досягти конкретного результату, закріпити відносини влади та власності, вигідні економічно та політично домінуючій частині населення, нав'язати суспільству своє бачення проблеми, видати свої власні інтереси за інтереси всього народу, тобто об'єктивне буття «освоюється» соціальною та індивідуальною психологією людей, включається у свідомість і психологію соціальних груп, індивідів, перетворюючись у світ реальних суспільних відносин.

Інакше кажучи, ефективність правотворчості передбачає, що її суб'єкт має відобразити у нормі те, що є насправді (ті процеси та явища економічного, соціального, політичного та морального характеру, які реально присутні в житті суспільства), а не те, що він дуже хоче бачити, що йому видається.

Це підтверджує тезу, що правовий менталітет не тотожний правосвідомості, він не збігається з думками, які висловлює людина, а перебуває за ними та визначає межу між тим, що людина може помислити й допустити, і тим, що вона відчуває як немислиме або неможливе. Правовий менталітет виступає скоріше як характеристика рівня, спрямованості правосвідомості та її здатності до творення норм права. З цього випливає, що «менталітет характеризується як один із чинників, що здійснюють інтегруючий вплив на свідомість суспільства та забезпечують безперервність і наступність у його розвитку» [4, с. 55], і тому ментальність суспільства є відображенням культурного, історичного, національного та соціального досвіду, пропущеного через свідомість конкретної особи. Науковці Є.О. Харитонов та О.І. Харитонova зазначають, що це дає «підстави розглядати,

менталітет як чинник впливу на соціум і певною мірою на соціально-історичний процес; особливість такого впливу полягає в тому, що менталітет як соціально-політичний та етнокультурний феномен є пов'язаним з економікою, політикою та культурою» [4, с. 55]. Із цього випливає, що правовий менталітет виступає як чинник процесу творення права.

Очевидність впливу правового менталітету на зміни в правовій системі підкреслює і Є.Д. Копельців-Левицька, яка, проаналізувавши наукові розвідки Ю.М. Оборотова, Ж. Карбоньє, А.Е. Кристера, М.І. Мірошніченко, робить висновки, що «правова система тісно пов'язується з внутрішнім світом кожного окремого народу, а ментальна змістовність цього внутрішнього світу справляє неабиякий вплив на механізми організації й самоорганізації в соціумі» [2, с. 49].

Вітчизняним ученим С.М. Гусаровим також звернено увагу, що мета, зміст і результати правотворчої діяльності обумовлюються різного роду факторами (рівень розвитку державно-правових інститутів, правова культура населення, форма державного устрою, правління та режиму), які існують у суспільстві, серед яких не останню роль відіграє характер ментальності суспільства [11, с. 45].

Розглянемо основні характеристики правового менталітету, який об'єднуючи позитивні та негативні вияви, визначає окремі тенденції у розвитку правотворчості.

В.А. Павловська-Кравчук у дослідженні особливостей становлення та розвитку українського правового менталітету, посилаючись на висновки О.П. Дзьобаня, Д.І. Чижевського та інших дослідників, звертає увагу на такі риси українського правового менталітету, як індивідуалізм і відповідність ліберальним цінностям; амбівалентність стосовно ідеї права; недбале й негативне ставлення до права та закону, яке одночасно поєднується з правовим ідеалізмом; етатизм; транзитивність, що виявляється у стані «ревізії» юридичних цінностей, норм, інститутів; ірраціональність, алогічність, імпульсивність, наївна ідеалістичність, терпимість, прагнення до справедливості й тісний зв'язок із релігійними цінностями; еkleктичність уявлень, ідеологічна сумбурність, непостійність і непослідовність поглядів [12, с. 285–286]. Отже, психологічна картина української правової ментальності є багатогранною та поліаспектною.

Як зазначено професором В.П. Плавичем, «особливістю правотворчості в посттоталітарному суспільстві є амбівалентність правосвідомості людей, причини якої криються в інертності свідомості людини, нездатності її відразу звільнитися від віджитої системи ціннісно-правових установлень тоталітаризму, що може декларативно відкидатися особистістю, але продовжує існувати на рівні підсвідомості, визначаючи світорозуміння людини, її цінності, інтереси, вчинки» [13, с. 47].

Оперуючи висновками таких дослідників минулого, як М.І. Костомаров, В.К. Липинський, В.К. Винниченко, які зазначали, що індивідуалізм як характерна риса українців набуває крайніх форм асоціального егоцентризму, В.В. Завальнюком зазначено, що це виявляється «в схильності до непокори, в анархічному індивідуалізмі з його виявами в різних формах опосередкованого потягу до особистої свободи, з відсутністю організації, стійкості й дисципліни» [14, с. 22–23]. Далі автором звернено увагу, що це є небезпечним для державності, а зосередженість на особисто-індивідуальних проблемах призвела до переваги власних інтересів над громадськими, що виявлялося в постійних соціальних конфронтаціях, неможливості дійти згоди в переломні моменти, взаємному непорозумінні, неузгодженості між словом і ділом, соціальній відмежованості тощо.

Поділяючи думку В.А. Павловської-Кравчук, все ж таки вважаємо, що правовому менталітету українського суспільства властивий, навпаки, низький рівень ліберальних цінностей, що породжує безпорадність, звичку покладатися на опіку держави й водночас не довіряти їй, коли право ототожнюється із законом як волею влади, свобода ототожнюється із всюдозволеністю, а права розглядаються як такі, що також даровані людині державою [6, с. 601].

Це пов'язано із впливом принципів індивідуалізму та колективізму на формування менталітету та з певним протистоянням індивідуалістичних і колективістських начал у державно-правовій сфері.

У рамках попереднього дослідження категорій «колективізм-індивідуалізм» як факторів формування правового менталітету нами було зазначено, що протягом усього історичного розвитку українського суспільства спостерігалися вияви постійної «боротьби» індивідуального начала з колективістським, але і для колективізму, і для індивідуалізму однаково характерні як переваги, так і недоліки, які в різні історичні

періоди по-різному виявлялися [1, с. 15]. Головною умовою досягнення конструктивного балансу вважаємо самостійність і незалежність держави, адже протягом усього історичного розвитку Україна перебувала у складі інших держав, постійно виборюючи право на самостійне й суверенне існування. І тому формування правового менталітету відбувалося під впливом державно-правових інституцій інших країн, запозичення елементів їхньої правової культури, трансформації та синтезу індивідуалістичних і колективістських орієнтирів, тобто основні характеристики правового менталітету викристалізувалися з усієї попередньої історії українського народу.

Проте на сучасному етапі перед уже незалежною та самостійною державою важливого значення набуває процес наближення до Європейського Союзу, що вимагає глобальних системних перетворень, проведення реформ у всіх сферах держави та суспільства, реформування правової системи. Адаптація законодавства України до європейського законодавства – одна з необхідних умов євроінтеграції, і тому пильної уваги потребують основні напрями вдосконалення правотворчої діяльності.

Заходи, спрямовані на євроінтеграцію, будуть ефективніші за умови зміни правового менталітету й типу мислення, «адже європейська політико-правова традиція протиставляє поняття право та закон, права людини сприймаються як такі, що належать їй від народження, а свобода ототожнюється з відповідальністю» [6, с. 601].

Процес зміни правового менталітету є довготривалим, але реальним.

З огляду на вищевказану тезу стосовно того, що правовий менталітет і правосвідомість – це явища хоча й самостійні, але такі, що перебувають у стійкому зв'язку та взаємозалежності один від одного, можна припустити зворотний вплив і можливість реальної трансформації ментальних засад суспільства через зміни суспільної правосвідомості. Правовий менталітет, який характеризується тривалістю, стабільністю та стійкістю, дає основу для формування та вияву правосвідомості, тобто визначає статику, а правосвідомість (погляди, почуття, мислення, теорії) дає «підживлення» для функціонування правового менталітету, тобто визначає динаміку.

Правосвідомість визначається об'єктивними, реальними умовами життя, і, змінивши їх, можливо змінити правосвідомість, а як логіч-

ний результат цього – відбувається зміна правового менталітету. Держава в особі суб'єктів правотворчості має створити всі належні умови для підвищення рівня правосвідомості, що призведе до поступової трансформації глибинних ментальних установок суспільства.

Висновки і пропозиції. Отже, проведений теоретико-правовий аналіз правового менталітету як фактора правотворчої діяльності, а також вивчення наукових позицій і досліджень різних вітчизняних авторів дає змогу зробити певні висновки та узагальнення:

1. Правовий менталітет – це частина правової системи українського суспільства, що відображає сприйняття цим суспільством усіх державно-правових реалій, включно з правотворчими процесами. Характеризуючись тривалістю, стабільністю та стійкістю, правовий менталітет дає основу для формування та вияву правосвідомості всіх суб'єктів правотворчості.

2. Правовий менталітет виступає неперервним і дієвим фактором правотворчості. В аспекті нашого дослідження вихідними є положення про те, що протягом усього історичного розвитку українського суспільства правовий менталітет відігравав роль первинного фактора правотворчої діяльності щодо економічних, політичних, соціальних, національних, зовнішньополітичних, ідеологічних факторів, які разом становлять основу найоптимальнішого та найефективнішого здійснення правотворчої діяльності всіма її суб'єктами.

При цьому можемо припустити можливість зворотного впливу правосвідомості суб'єктів правотворчості на правовий менталітет суспільства, беручи до уваги їхні взаємозв'язок і взаємодію. Ба більше, суб'єкти правотворчості мають створити всі належні умови для підвищення рівня суспільної правосвідомості, що призведе до поступової трансформації глибинних ментальних установок суспільства.

3. Особливістю української правотворчості на сучасному етапі є помітний вплив правового менталітету, зокрема слабкість мотивації ліберальних цінностей у власному житті людини та її діяльності. У контексті євроінтеграції та реалізації принципу верховенства права для суб'єктів правотворчості вкрай важливим завданням є досягнення балансу та оптимального співвідношення інтересів кожного індивідуума й інтересів колективу, що призведе до підвищення правосвідомості українського суспільства та, як наслідок, зміни негативних характеристик правового менталітету.

Список використаної літератури:

1. Донченко О.І. Колективізм і індивідуалізм як фактори формування правового менталітету. *Правова держава*. 2017. № 28. С. 13–20.
2. Копельців-Левицька Є.Д. Євроінтеграційні наміри українців крізь призму правового менталітету. *Актуальні проблеми держави і права*. 2014. Вип. 74. С. 48–54.
3. Донченко О.І. Особливості і проблеми розвитку правотворчості в сучасних умовах. *Формування і розвиток правотворчості в умовах трансформації суспільства: монографія / За ред. д-ра філософ. наук, канд. юрид. наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України В.П. Плавича*. Одеса: Фенікс, 2018. 348 с.
4. Харитонов Є.О., Харитонova О.І. Менталітет, правоментальність та концепт приватного права. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук*. 2016. № 8. С. 53–59.
5. Жданенко С.Б. Правовий менталітет та правове виховання. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2013. № 4. С. 184–189.
6. Донченко О.І. Щодо питання факторів прямої (референдної) правотворчості. *Право, економіка та управління: генезис, сучасний стан та перспективи розвитку: матер. Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 20-річчю економіко-правового ф-ту ОНУ ім. І.І. Мечникова (м. Одеса, 14–15 вересня 2018 р.) / ОНУ ім. І.І. Мечникова; відп. ред. І.А. Ломачинська, А.В. Смітюх*. Одеса: Фенікс, 2018. 726 с.
7. Волошенюк О.В. Правовий менталітет як складова суспільної правосвідомості. *Форум права*. 2015. № 1. С. 42–47.
8. Гладкий С.О. Правовий менталітет як об'єкт правового самопізнання. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 2. С. 14–17.
9. Гураленко Н.А. Судова правотворчість як спосіб конструювання правової реальності. *Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. пр.* 2010. Вип. 550: Правознавство. С. 5–9. URL: <http://lawreview.chnu.edu.ua/visnuku/st/550/1.pdf>.
10. Левченков О.І. Правотворчість в Україні: проблеми й перспективи. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка*. 2014. Вип. 3–4. С. 13–21.
11. Гусаров С.М. Поняття та сутність правотворчості в Україні. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2015. № 3. С. 38–46.
12. Павловська-Кравчук В.А. Український правовий менталітет: особливості становлення та розвитку. *Вісник академії правових наук України*. 2012. № 2. С. 277–286.
13. Плавич В.П. Система конституційних актів-законів і особливості правотворчості та правозастосування в перехідний період. *Формування і розвиток правотворчості в умовах трансформації суспільства: монографія; за ред. д-ра філософ. наук, канд. юрид. наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України В.П. Плавича*. Одеса: Фенікс, 2018. 348 с.
14. Завальнюк В.В. Правовий менталітет як підґрунтя антропологізації права. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2014. Т. 14. С. 19–25.

Донченко Е. И. Правовой менталитет украинского общества как фактор правотворчества

Статья посвящена осуществлению теоретико-правового анализа правового менталитета украинского общества как фактора правотворчества. Обращено внимание на отображение правового менталитета украинского общества в правотворческих процессах. Охарактеризованы и определены особенности правотворческих процессов в Украине.

Ключевые слова: *правовой менталитет, ментальность, факторы, правотворчество.*

Donchenko O. I. Ukrainian society legal mentality as a factor of lawmaking

The article is devoted to the theoretical and legal analysis of the Ukrainian society legal mentality as a factor of law-making. Attention is drawn to the reflection of the legal mentality of Ukrainian society in law-making processes. The author described the characteristics and features of law-making in Ukraine.

Key words: *legal mentality, mentality, factors, law-making.*